SULTAN II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ

Editör
DR. COŞKUN YILMAZ

Sultanbeyli Belediyesi

SULTAN II. ABDÜLHAMİD VE DÖNEMİ
Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü
Kültür Yayınları No. 12

Genel Koordinatör
Necdet Dursun

Proje Yönetmeni
Mehmet Mazak

Editör
Dr. Coşkun Yılmaz

Tashih
Ahmet Vurgun

Tasarım
SMEY

Kapak
MimEmin

Grafik Uygulama
Ender Boztürk

Kapak Fotoğrafı
Ünlü hattat Sami Efendi'nin çektiği
1298/1881 tarihli Sultan II. Abdülhamid tuğrası

ISBN
978-605-89744-9-4
Aralık 2012
© Copyright Sultanbeyli Belediyesi

Baskı-Cilt
Ege Reklam Basım Sanatları San. Tic. Ltd. Şti.
Adres: Ege Plaza Ziyapaşa Cad. No. 4 Ataşehir/İstanbul
Tel. 0216 470 4 470

SULTANBEYLİ BELEDİYESİ
Abdurrahmangazi Mahallesi Belediye Caddesi No. 4
Sultanbeyli - İstanbul
Tel. 0216 564 13 00 Faks. 0216 564 13 71
e-Posta belediye@sultanbeyli.bel.tr
www.sultanbeyli.bel.tr

Sultan II. Abdülhamid ve Haremeyn

DOÇ.DR. MUSTAFA S. KÜÇÜKAŞCI*

Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığında Osmanlı Devleti zayıflamış, Hicaz'ın yerel hâkimleri olan şeriflerin bağımsız hareket etme istekleri artmış, Arap milliyetçiliği hareketi hız kazanmış ve Avrupa devletlerinin Ortadoğu'ya yönelik artan ilgileri, bölgedeki denetimin gittikçe güçleşmesini beraberinde getirmişti. Halifelik unvanını Osmanlı padişahları arasında en çok kullanan II. Abdülhamid, Hicaz'da İstanbul hükümetinin etkinliğini arttıracak ve varlığının hissedilmesini sağlayacak tedbirleri süratle yürürlüğe koymaya çalıştı. Selefleri gibi Mekke ve Medine'yi himaye etmek ve korumak anlamındaki "hâmi'l-Haremeyn" olmaya büyük önem veren Sultan'ın "hâdimü'l-Haremeyn" unvanına sahip olmasının bir gereği olarak Mekke ile Medine merkezli Hicaz'da gerçekleştirmiş olduğu hizmetleri, bu yazının konusunu oluşturacaktır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Hicaz Eyaleti Mekke, Medine ve Cidde sancaklarından müteşekkildi. Osmanlı yönetimi, bölgede Tanzimat reformlarını uygulamak ve merkezî otoritenin varlığını hissettirmek istiyordu. İstanbul hükümetinin kanunları yerine mahallî geleneklere bağlılığı tercih eden halkın tepkisi buna imkân vermediği

* Marmara Üniversitesi.

gibi, Mekke emîrleriyle merkezden giden idareciler arasındaki anlaşmazlıklar arzu edilen neticenin alınmasını engelliyordu. Ancak bütün olumsuz gelişmelere ve tepkilere rağmen bazı önemli adımlar atıldı. Mekke, Medine ve Cidde'de belediye teşkilâtları kurularak halkın yönetime katılması sağlanmaya çalışıldı. Aynı şekilde posta ve telgraf idareleri ile zaptiye ve jandarma alayları kurularak merkezî otoritenin varlığının bölgede hissettirilmesine yönelik tedbirler alındı.[1]

II. Abdülhamid Kızıldeniz limanlarıyla Hicaz şehirleri olan Tâif ve Cidde ile de özel olarak ilgileniyordu. Kendi adıyla meşhur olan Hamidiye Suyu'nu Cidde'ye getiren ve burada bazı kamu kurumlarının bakım ve onarımını yapan II. Abdülhamid, Tâif'de Hz. Peygamber'in amcasının oğlu Abdullah b. Abbâs ile Hz. Ali'nin oğlu Muhammed İbnü'l-Hanefiyye'nin türbe ve makamlarını tamir ettirerek İstanbul'dan hazırlattığı özel örtüleri sandukalarının üstüne serdirtti.[2] Hacı transferlerinde çok önemli rol üstlenen Yenbu' limanında hacı adaylarının iyi imkânlarla seyahat etmelerine yönelik tedbirler alındı ve sur yaptırılarak şehrin güvenliği sağlandı (1303/1886).[3]

Sultan II. Abdülhamid diğer Osmanlı padişahları gibi hac zamanı dağıtılmak üzere Haremeyn'e gönderilen eşya ve hediyeler anlamına gelen surreyi, düzenli biçimde miktarını arttırarak göndermeyi sürdürdü.[4] Surrelerin en önemli kaynaklarından olan Haremeyn vakıfları başta olmak üzere Mekke ve Medine'ye tahsis edilmiş olan vakıfların düzenli işleyişini sağladı. İhtiyaç durumunda Hazîne-i Hâssa'dan ve ferdî bağışlardan eksik kalan kısmın tamamlanmasına

1 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz* (ed. Mustafa Güler), İstanbul 2008, I, 388-390, 408-410; Sultan II. Abdülhamid'in hayır eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Sultan İkinci Abdülhamîd Hân'ın Hayır Eserleri* (haz. E. Faruk Önal-Sabit Bekçi), İstanbul 2007, s. 123.

2 *Sultan İkinci Abdülhamîd Hân'ın Hayır Eserleri*, s. 32; Mehmed Emîn el-Mekkî, *Hulefâ-yı İzâm-ı Osmâniyye Hazerâtının Haremeyn-i Şerifeyn'deki Âsâr-ı Mebrûre ve Meşkûre-i Hümâyûnları* (nşr. Mehmet Ayva), Sakarya 2006, s. 59-61.

3 İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, Kahire, ts., II, 13.

4 Sultan II. Abdülhamid zamanında Hicaz'a gönderilen Surre-i Hümâyun'un miktarları ve kimlerin faydalandığı hakkında geniş bilgi için bkz. Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü Mekke*, İstanbul 1301-1306, s. 685-695; Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Sürre-i Hümâyûn ve Surre Alayları*, Ankara 1991, s. 74-85.

yönelik politikalar geliştirdi. Hicaz'a yapılan yatırımların ve gönderdiği yardımların önemli bir kısmını şahsi servetinden karşılayan II. Abdülhamid, Mekke ve Medine'de en çok hayratı bulunan Osmanlı padişahlarının başında gelmektedir.[5]

Sultan II. Abdülhamid döneminde İstanbul hükümeti tarafından Mekke ve Medine'de yaşayan halkın her türlü ihtiyacı karşılanırken, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'deki görevliler ile buralardaki faaliyetlerin kesintiye uğramadan sürdürülmesine ayrı bir önem veriliyor ve bu iki şehirdeki her türlü gelişme yakından takip ediliyordu.[6] İslâm dünyasının dört bir yanından gelen Allah'ın Evi'nin ziyaretçilerine hizmette kusurda bulunulmamasına, Müslümanların birlik ve beraberlik içinde olmalarına özel çaba gösteriliyordu.[7] Önceden olduğu gibi bu dönemde de Mekke ile Medine'ye yapılan bütün yatırımların malzemesi ve insan gücü İstanbul ve Mısır'dan sağlanmasına rağmen en ufak bir ayrıntı bile gözardı edilmiyor, Haremeyn şehirlerinden yapılan her türlü talep ne pahasına olursa olsun yerine getirilmeye çalışılıyordu.[8] Bu arada Mekke ile Medine'nin sosyal hayatına katkıda bulunanlara özel tahsisatlar ayrılıyordu.[9]

Kara ve deniz yollarında ulaşımın iyileştirilmesine yönelik birçok önemli faaliyetin gerçekleştirildiği Sultan II. Abdülhamid döneminde hac yollarının güvenliği, hac güzergâhı üzerinde bulunan su kuyularının bakımı, hacıların konaklama vb. ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla çeşitli tedbirler alındı. Surre güzergâhı üzerinde bulunan konaklama yerlerinin tamirleri yapılırken ihtiyaç duyulan yerlere

5 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 378-379. Sultan II. Abdülhamid'in hayır eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Sultan İkinci Abdülhamîd Hân'ın Hayır Eserleri*, tür. yer.

6 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, II, 378-384 Mescid-i Harâm'daki güvercinlerin yemlerini serpen görevlilerden bile padişahın haberi oluyordu. *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 227.

7 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 286-287.

8 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 242, 252, 390-391.

9 Abdullah b. Muhammed el-Mekkî, *İfâdetü'l-enâm bi-zikri Ahbâri Beledillâhi'l-Harâm mea Ta'lîqihi'l-müsemmâ bi-itmâmi'l-kelâm* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Mekke 1430/2009, II, 248.

misafirhaneler inşa edildi.[10] Şam'dan Medine'ye kadar bütün su mahalleri elden geçirilip gerekli bakım ve onarımları yapıldı.[11] Mekke ile Cidde arasında yol güvenliğinin sağlanması için on iki yerde kuleler inşa ettirilerek buralara askerî birlikler yerleştirildi.[12] II. Abdülhamid sadece surre kafilesinin ihtiyacına yönelik tedbir almıyor, bölgedeki halkın özellikle de güzergâh üzerinde bulunan bedevî kabilelerin taleplerini de dikkate alıyordu. Bölgede yaşayan bedevî kabilelerin zaman zaman hac kafilesine yönelik olumsuz hareketleri olmasına rağmen, güvenlik açısından Mekke-Medine arasındaki güzergâhın değiştirilmesi talebini kabul etmemiş, buradaki bedevî kabilelerin ihtiyacını düşünerek paylarını arttırmış ve bu şekilde onların Osmanlı Devleti yanında yer almalarını temin etmeye çalışmıştı.[13]

Kızıldeniz limanlarının tamamında gümrük birimlerinin oluşturulduğu II. Abdülhamid zamanında Yenbu' ile Cidde'nin yanında hac yolları üzerinde seyyar hastahaneler kuruldu ve modern anlamda karantina uygulaması yaygınlaştırıldı.[14] Hacı adaylarının Hicaz'a geliş ve dönüşlerinde özellikle de koleranın ortaya çıktığı yer olan Hindistan'dan gelenler için gerekli sağlık tedbirleri alındı. Yenbu', Cidde, Mekke, Medine, Mina, Arafat'ta temizlik tedbirleri alınarak salgın hastalıkların yayılması engellenmeye çalışıldı.[15] 1895'te Mekke sıhhiye tabibi Doktor Kasım İzzeddin Bey'in lâyihası doğrultusunda "Mekke Sıhhiye İdaresi" kurularak hac yerlerinde sağlığa zararlı yiyeceklerin satışı engellendi.[16] Özellikle Mina'da kurban kesiminin daha iyi şartlarda gerçekleştirilebilmesi için gerekli tedbirler alınarak bu ibadetin rahat bir ortamda ifa edilmesi sağlanmaya çalışıldı ve ikamet

10 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 326 vd.; Gülden Sarıyıldız, "II. Abdülhamid'in Fakir Hacılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhane", *TED*, sy. 14 (1994), s. 127 vd.

11 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, II, 212-213.

12 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 263-264, 288-290.

13 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 323-325.

14 Gülden Sarıyıldız, "Karantina", *DİA*, XXIV, 463.

15 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 319-321, 358-369, 387; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü Mekke*, 1038.

16 Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, Ankara 1996, s. 136-143.

edilen çadırlarla kurban kesim yerinin aralarında belli bir mesafenin bulunmasına özellikle dikkat edildi.[17]

Mekke ile Medine Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra bölgede gerçekleştirilen en önemli faaliyetlerden birisi olan Hicaz Demiryolu da bu dönemde inşa edildi.[18] Mekke ile Medine'ye ulaşımın demiryolu hattı ile sağlanmasına karar veren Sultan II. Abdülhamid, böyle bir yatırımın gerçekleşmesinin zor olduğu yönündeki telkinleri dikkate almadan, 2 Mayıs 1900 tarihli iradesiyle Hicaz Demiryolu'nun, "Cenâb-ı Hakk'ın yardım ve inayeti, Resûl-i Ekrem Efendimiz Hazretleri'nin imdâd-ı rûhâniyetine müsteniden" yapılacağını ilan etti.[19] 1 Eylül 1900 tarihinde törenle başlanan hattın ilk aşamada Şam'dan Mekke'ye ulaşması, ardından Akabe ve Cidde'ye bağlanması, hatta Yemen'e kadar uzatılması planlanıyordu. Planlandığı gibi önce Medine'ye ardından Yemen'e kadar uzatılacak bir demiryolu hattı gerçekleşebilirse, Hicaz'a yönelecek dış saldırılarla bölgede çıkabilecek isyanlara karşı önemli bir savunma vasıtası oluşturacağı gibi hac yolculuklarını da büyük ölçüde kolaylaştıracak ve Osmanlı Devleti'nin bölgede askerî etkinliğinin yanında siyasî otoritesinin de güçlenmesine yardım edecekti.[20] Müslümanların ortak bir eser ve amaç etrafında dayanışmasını sağlayacak olan bu proje Sultan II. Abdülhamid'in İslâm dünyasındaki nüfuz ve itibarını daha da kuvvetlendirecek, tamamlanmasıyla birlikte Hicaz'da ticarî faaliyetlerin gelişmesine, ekonomik hayatın canlanmasına ve şehirleşmenin de ivme kazanmasına vesile olacaktı.[21]

Hayfa şubesiyle birlikte 1464 kilometreyi bulan Hicaz Demiryolu, 1 Eylül 1908'de yapılan bir törenle bizzat Sultan II. Abdülhamid tarafından işletmeye açıldı. Hicaz'daki Osmanlı nüfuzunun

17 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 299-300, 357; İbrâhim Rifat Paşa, I, 329. İbrâhim Rifat Paşa, 1318 (1901) haccında alınan tedbirlerin bir sonucu olarak Mina'da çevre şartlarının önceki yıllara göre iyileştiğini ve hiçbir hacı adayının sağlık durumunun kötüleşmediğini özellikle kaydeder. bkz. *Mir'âtü'l-Haremeyn*, I, 53.

18 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 304-307.

19 Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994, s. 41.

20 Ufuk Gülsoy - William Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu", *DİA*, XVII, 441.

21 bkz. Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s. 41-55.

varlığından rahatsız olan ve gerçekleşen bu girişimle bölgede Osmanlı askerî ve siyasî etkinliğinin artarak, yerel güçlerin nüfuzunu kıracağından endişe duyan siyasî liderler dış güçlerin tahriki, bedevîlerin de desteğiyle projenin önce Mekke'ye ardından da Yemen'e uzamasını engellediler.[22] Bununla birlikte Hicaz Demiryolu'nun yapımıyla Medine'de Osmanlı nüfuzu ve etkisi giderek arttı, askerî erzak göndermek kolaylaştı, daha çok sayıda insan Mekke ve Medine'ye ziyaret için gitmeye başladı.[23]

Sultan II. Abdülhamid'in Haremeyn'e hizmetlerinin en önemlilerinden biri de şüphesiz bizzat Sultan'ın isteği üzerine hazırlanan ve Mekke ile Medine'nin önemli fotoğraflarını ihtiva eden albüm koleksiyonlarıdır. Bu albümler bugün Haremeyn için arşiv belgeleri, hatta bazı durumlarda bunlardan daha da önemli kaynaklar mesabesindedir. Bu fotoğraflar İslâm dünyasının iki mukaddes şehri için belgesel tadında ve değerinde kıymetli bir hazine olup, Sultan II. Abdülhamid tarafından Müslüman âlemine bırakılmış en değerli hediyelerin başında gelmektedir.

Tarih boyunca Mekke'nin fizikî yapısı, şehrin ortasında yer alan Mescid-i Haram'a bağlı olarak gelişmiştir. Bununla birlikte hac törenlerine uygun özel bir çevre meydana getirme girişimi sadece Mescid-i Harâm'la sınırlı kalmadı, diğer hac yerlerini de kapsayacak şekilde su şebekesi, kamu sağlığı ve şehir içi ulaşımın sağlanması gibi faaliyetler için sürekli yatırım yapıldı. Mekke'ye gelen herkes Allah'ın misafiri olduğundan her türlü ihtiyaçlarının karşılanması bir vazife olarak telakki edildi.[24]

Sultan II. Abdülhamid zamanında Kâbe'de bazı onarım ve süsleme çalışmaları yapıldı. İstanbul'da Kâbe için yaptırılan iki adet gümüş anahtar Mekke'ye gönderilerek Kâbe'nin bakımıyla, kapısının ve anahtarlarının muhafazası görevini üstlenen Şeybeoğulları'ndan hicâbe vazifelisine teslim edildi. Ayrıca Kâbe'nin kapısında her akşam yakılmak

22 Ufuk Gülsoy - William Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu", *DİA*, XVII, 443-444.

23 Hicaz Demiryolu'nun siyasî ve sosyal sonuçları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s. 235-251.

24 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 303.

üzere gümüşten yapılmış yedi adet şamdan ile çok sayıda buhurdanlık gönderildi.[25] Hacerü'l-esved'in bakımı yapıldı ve ilk mahfazasını Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh'ın yaptırdığı Makam-ı İbrâhim'in örtü ve kilidiyle gümüşten yapılan anahtarı yenilendi.[26] Makam-ı İbrâhim'in eski örtüsü *Hulefâ-yı İzâm-ı Osmâniyye Hazerâtının Haremeyn-i Şerifeyn'deki Âsâr-ı Mebrûre ve Meşkûre-i Hümâyûnları* adlı Osmanlı padişahlarının Hicaz'daki hizmetlerini anlatan eserin müellifi Muhammed el-Emîn el-Mekkî tarafından İstanbul'a götürüldü.[27] Kâbe'nin zeminindeki eskiyen mermerlerin yerine yenileri döşenirken, mermer levhaların konulduğu çatısındaki kirişlerin bazıları değiştirildi, bazıları da tamir edildi.[28] Mekke müftüsü ve tarihçi Ahmed b. Zeynî Dahlân (ö. 1304/1886) son satırında tarih düşürdüğü şiirinde Kâbe ile ilgili hizmetlerinden dolayı Sultan II. Abdülhamid'i şöyle övmektedir:

"Sultanımız Abdülhamid'in nice güzellikleri vardır ki, onları tam olarak saymaya kimin gücü yeter!

O tarih boyunca yenilenen yegâne ev olan Kâbe'yi tamire muvaffak oldu.

O içi nur saçan bina olan Kâbe'dir, O'nu yenileyen ise Sultanımız Abdülhamid'dir. (1297/1880)".[29]

Minberinin bakım ve onarımının yapıldığı Mescid-i Harâm'ın zemini elden geçirilerek Dâvûdiye Medresesi tarafındaki altı mermer sütun başta olmak üzere gerekli yerleri tamir edildi ve tavaf yeri düzenlendi.[30] Harem-i Şerif'in içten ve dıştan boyandığı, çalışmaların bir kitabeyle kayıt altına alındığı 1297'deki (1879-1880) bu faaliyetler esnasında Bâbuibrahim ile Bâbülumre tarafındaki kubbeler başta olmak üzere tamire ihtiyacı olanlar tespit edilerek yenilendi ve bütün

25 Mehmed Emîn el-Mekkî, s. 49-50.

26 Abdullah b. Muhammed el-Mekkî, I, 611; Hüseyin Abdullah Bâselâme, *Târihu'l-Kâ'beti'l-mu'azzama*, Cidde 1420/2001, s. 157.

27 Mehmed Emîn el-Mekkî, s. 50.

28 Abdullah b. Muhammed el-Mekkî, I, 611; Hüseyin Abdullah Bâselâme, *Târihu'l-Kâ'beti'l-mu'azzama*, s. 167, 180.

29 Hicaz Vilâyet Salnâmesi (1303), s. 132/119.

30 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 313-316, 440-443.

kubbe altlarındaki kaldırımlar onarıldı.[31] Tâmirât-ı Âliye Müdürlüğü göreviyle Mekke'ye gönderilen Nakşibendî şeyhi Hezarfen İbrâhim Edhem Efendi (ö. 1904), ziyaretçilerin içine düşmelerini önlemek maksadıyla çevresine mermer döşenen Zemzem Kuyusu'nun üstünü kafes şeklinde yekpâre kurşun dökerek kapattı.[32] 1879'da Safâ ile Merve'nin basamakları yenilenirken Mes'a denilen say alanında birtakım tamirat ve düzenlemeler yapılarak buradaki alemler yenilendi.[33] 22 Safer 1301'de (23 Aralık 1883) Harem-i Şerif'teki makamlardan Şâfiî makamı tamir edildi. Hacerü'l-esved'in karşısında yer alan Hanbelî makamı Şâfiî cemaatinin saf düzenini engellediği gerekçesiyle kaldırılarak Hanefî makamının hizasına, Rüknü'l-yemânî ile Hacerü'l-esved'in arasına getirildi.[34]

Sultan Abdülmecid zamanında Mescid-i Harâm'ın içerisinde birisi namaz vakitlerinin müezzinlere bildirildiği muvakkithâne diğeri de kütüphâne olarak düzenlenen iki bina Kâbe'nin görülmesini engellediği için alınan fetva gereğince yıkıldı. 1278 (1861-62) yılındaki selden büyük zarar gören kütüphane Süleymaniye Medresesi'ne taşınırken muvakkithâne Bâbıâli tarafındaki cadde üzerine nakledildi.[35] Hususi görevlinin tayin edildiği kütüphanedeki kitaplar ile mahfazaları tamir edildi ve okuma salonunun avlusuna su getirildi.[36] Bu arada Mescid-i Harâm'ın yakınında yer alan Şehid Mehmed Paşa Medresesi tamir edildi.[37]

III. Ahmed döneminden itibaren başlayan Kâbe'nin iç ve dış örtülerinin kumaşlarının İstanbul'da dokunup hazırlanması âdetinin

31 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 232-234, 246-247, 382-383; Mehmed Emîn el-Mekkî, s. 50-51.

32 BOA, İrâde Dâhiliye, nr. 622/43232; Abdullah b. Muhammed el-Mekkî, I, 546.

33 Mehmed Emîn el-Mekkî, s. 52.

34 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 232-234; Muhammed b. Ahmed es-Sebbâğ, *Tahsîlü'l-merâm* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Mekke 1424/2004, I, 403; Abdullah b. Muhammed el-Mekkî, I, 758; *Hicaz Vilâyet Salnâmesi* (1303), s. 132/119.

35 Mehmed Emîn el-Mekkî, s. 50-51; İbrâhim Rifat Paşa, I, 183.

36 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 269-272, 285.

37 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 292-295, 392-393.

sürdüğü Sultan II. Abdülhamid döneminde Mekke'de Mescid-i Harâm'ın dışında çeşitli icraatlar gerçekleştirildi. Hz. Peygamber'in bu dünyaya teşrif ettiği ev yeni baştan tamir edilerek içerisine birtakım süslemeler yapıldı ve pencerelerine yeşil atlastan dokunmuş perdeler asıldı. Hz. Hatice, Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Ümmü Hani ve Hz. Hamza'nın evi gibi İslâmiyet'in ilk asrından hatıralar taşıyan evler ile mübarek mekânlar tamirattan geçirildi ve buralara bizzat II. Abdülhamid tarafından özel olarak dokutulup gönderilen örtüler asıldı.[38] Ebû Kubeys Dağı'nın üzerinde Bilâl-ı Habeşî'nin ezan okuduğu mekân da tamir edilerek Allah'ın Evi'nin ziyaretçilerine açıldı.[39]

Kanûnî Sultan Süleyman tarafından Hz. Hatice'nin kabri üzerinde yaptırılan türbenin 1296 (1878-1879) yılında tamir edildiğini ve sandukasının yenilenerek İstanbul'dan gönderilen yeni örtülerin giydirildiğini haber veren Eyüp Sabri Paşa, Mekke halkının her ay Cennetü'l-Muallâ'ya giderek hatim ve mevlid okuduğunu kaydeder.[40] Mübarek günlerde yapılan törenler için görevliler ile mum başta olmak üzere çeşitli malzeme İstanbul'dan gönderilerek bu günlerin ruhuna uygun bir şekilde kutlanması için özel önlemler alındı.[41]

Mekke'nin varolan fizikî yapılarının mevcut durumlarını sürdürmelerine büyük önem verildiği Sultan II. Abdülhamid zamanında Mekke'nin sosyal ve kültürel yapılaşması alanında da önemli faaliyetler gerçekleştirildi. Osmanlı döneminde Mekke'yi korumak ve güvenliğini sağlamak için inşa edilen kalelerden olan Hind, 1300'de (1882-1883) Şeyhülharem ve Hicaz Valisi Osman Nuri Paşa tarafından genişletilerek tamir edildi ve eklenen kışla binasıyla birlikte daha muhkem hale getirildi.[42] Kâbe'yi ziyarete gelen muhtaç hacı adaylarının barınmaları için Harem-i Şerif'e yaklaşık bir mil uzak-

38 Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü Mekke*, 1053-1054, 1117 vd.; Mehmed Emîn el-Mekkî, s. 52.

39 Mehmed Emîn el-Mekkî, s. 52. Hz. Peygamber bu mescidin kurulduğu alanda namaz kılmış, Mekke'nin Fethi günü Bilâl-ı Habeşî burada ezan okumuştur. Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü Mekke*, 1149.

40 Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü Mekke*, 1074-1075.

41 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 312.

42 İbrâhim Rifat Paşa, I, 183; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü Mekke*, 1065 vd..

lıkta şehrin güneybatısında bir misafirhane yapıldı. Masrafları bizzat II. Abdülhamid'in "ceb-i hümâyûn-ı şâhânelerinden"[43] karşılanan misafirhanenin yapım malzemesinin tamamı İstanbul ve Avrupa'dan temin edildi.[44] *Mir'âtü'l-Haremeyn* adlı eserin müellifi ve Mısır emîr-i haclarından İbrahim Rifat Paşa, 15 Zilhicce 1318'de (5 Nisan 1901) açılışına katıldığı misafirhanede bütün ihtiyaçları karşılanan hacılara hizmette bulunacak ve üç yıldan beri maaşlarını alan çeşitli meslek erbabının görevlendirilmiş olduğunu kaydeder.[45] II. Abdülhamid'in emriyle yıllık gideri on beş bin lira olan misafirhanenin sıhhiye işlerine bakmak, hac mevsiminden önce Mekke'de bulunmak üzere bir sağlık heyeti seçilerek, temin edilen ecza ile gerekli diğer malzemeyle birlikte Hicaz'a gönderildi.[46] 1860'ta yapımına başlanan Mecidiye Hükümet Konağı bitirildi ve Safa Tepesi civarına konulan polis noktası, Hamidiye Kışlası, gasilhane, revir, karakol, postahane gibi inşa ettirilen kamu binalarıyla Mekke yeni bir çehre kazandı.[47] Sayıları altmışa ulaşan müderrislerin Harem-i Şerif'te halka açık ders verdikleri Mekke'de rüşdiye, idâdî gibi modern eğitim kurumları da ilk defa II. Abdülhamid zamanında kuruldu.[48] 1887'de Hicaz Valisi Osman Nuri Paşa tarafından Mekke'de Vilâyet adlı devlet matbaası kurularak Hicaz salnameleri yayımlanmaya başlandı.[49]

Mekke ve çevresindeki su şebekesi yenilenerek su kaynaklarının arttırılmasına yönelik faaliyetlerin bu dönemde arttığı görülür. Mekke'nin Hanefî müftüsü olan Şeyh Abdurrahman Saraç'ı bu

43 II. Abdülhamid'in şahsi masrafları arasında misafirhane için harcadığı miktar 3877400 kuruş olarak kaydedilmiştir. bkz. *Sultan İkinci Abdülhamîd Hân'ın Hayır Eserleri*, s. 79.

44 Gülden Sarıyıldız, "II. Abdülhamid'in Fakir Hacılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhane", s. 127 vd.

45 İbrâhim Rifat Paşa, I, 29, 54-56.

46 bkz. Gülden Sarıyıldız, "II. Abdülhamid'in Fakir Hacılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhane", s. 135-141. Misafirhanenin üç yıllık sadece yiyecek gideri 743.985 kuruş idi. bkz. *Sultan İkinci Abdülhamîd Hân'ın Hayır Eserleri*, s. 100.

47 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 235-237, 248, 253-255, 278-284; İbrâhim Rifat Paşa, I, 179; Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Mekke", *DİA*, XXVIII, 565-566.

48 İbrâhim Rifat Paşa, I, 182-183.

49 Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Mekke", *DİA*, XXVIII, 568-569.

konuda yapılacak çalışmalar için kurulan komisyonun başına getiren II. Abdülhamid, yapılacak harcamalar için ayrılan bütçenin yetmemesi durumunda eksik kalan kısmın bizzat tarafından karşılanacağını tekeffül etti.[50] Arafat ile Tâif arasında çıkan ve Arafat üzerinden Mekke'ye ulaştırılan şehrin en eski su kaynağı olan Aynizübeyde'den yerli halk ile Kâbe'yi ziyarete gelenlerin daha çok faydalanmaları için geniş kapsamlı bir bakım ve onarım programı yürürlüğe konuldu. 1846 yılında Aynizübeyde'nin kaynakları arasına eklenen Ayniza'ferân kanalının da bakım ve onarımının dâhil olduğu çalışmalar üç binden fazla vasıfsız işçinin katılımıyla yaklaşık dört yıl sürdü.[51] Sel yataklarının yolları değiştirilerek Kâbe ve Mescid-i Harâm'a gelebilecek zararların en aza indirilmesine yönelik faaliyetlerinde de sürdürüldüğü, Mekke'nin içerisindeki dokuz adet büyük su deposu ile çeşmelerin de bakım ve onarımının gerçekleştirildiği çalışmalar esnasında elden geçirilen suyollarının toplam uzunluğu yaklaşık 30 km. kadardı. Aynizübeyde'nin 82.168 altın harcanarak tamamlanan (5 Haziran 1883) bakım ve onarımından sonra Mekke'nin muhtelif yerlerine on sekiz adet çeşme yapıldı. Mescid-i Harâm'ın etrafına abdest için musluklar konuldu. Tamir edilen ve elli yataklı bir koğuş ilave edilen Gurebâ Hastanesi'nin su problemi tamamen çözüldü.[52] Ayrıca Haseki Sultan İmareti başta olmak üzere şehirdeki kamu binalarının tamamına su verilmesi temin edildiği gibi Mina'daki sarnıç ve suyolları düzenlendi; Arafat'taki suyollarının temizlik, bakım ve onarımı yapıldı.[53]

Sultan II. Abdülhamid Medine'ye ayrı bir önem vererek nüfusunun artmasına ve merkezî otoritenin hissedilmesine yönelik tedbirler aldı. Bu dönemde de Medine'de Mescid-i Nebevî merkezli olarak gerçekleştirilen sosyal ve kültürel faaliyetler sürdü. İslâmiyet'in ilk döneminden hatıralar taşıyan sütunların da yer aldığı Ravza-i Mutahhara ile Hz. Peygamber'in defnedildiği Hz. Aişe'nin odası Hücre-i Saadet geniş kapsamlı bir bakım ve onarımdan geçirildi. Çalışmalar

50 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 417-419, 428-433, 439.

51 Mustafa L. Bilge, "Aynizübeyde", *DİA*, IV, 280.

52 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 348-351, 354-355.

53 Abdullah b. Muhammed, II, 49.

Tâmirât-ı Âliye Müdürlüğü göreviyle Mekke'ye gönderilen İbrâhim Edhem Efendi'nin onun vefatından sonra da yerine tayin edilen Râşid Efendi'nin gözetiminde yapıldı.[54] Sütunlarının boya ve yaldızlarının elden geçirildiği Ravza-i Mutahhara'daki şamdanların altın başlıkları yenilenirken, üzerlerine konulan mumların boy ve hacimleri daha uzun süre hizmet verecek şekilde düzenlendi; İstanbul'dan gönderilen avize ve kandiller asıldı.[55] II. Abdülhamid kendisinden önceki Osmanlı padişahları gibi Mescid-i Nebevî'nin tefrişine ayrı bir önem verdi; döneminde İstanbul ve Kahire'den en güzel seccade ve halıları bizzat seçerek gönderdi.[56]

Sultan II. Abdülhamid döneminde Medine ve çevresinde Mescid-i Nebevî dışında çeşitli icraatlar gerçekleştirilerek, Medine'nin Osmanlı medeniyetinin çeşitli unsurlarını yansıtan bir merkez haline getirilmesine yönelik faaliyetler sürdü. Harem-i Nebevî'ye hürmete aykırı olmayacak şekilde başta hastane olmak üzere sosyal hayattaki önemli kurumların tamamının teferruatlı bir biçimde bakım ve onarımı gerçekleştirilerek daha iyi hizmet vermelerine yönelik tedbirler alındı ve gerekirse yenileri yapıldı. Surları ve kalesi tamir edilen, kışlası yenilenen ve yeni kulelerin ilave edildiği Medine kalesinin güneybatısına Hamidiye adı verilen yeni bir kapı eklendi.[57] Anberiye adı da verilen bu kapının üzerine İstanbul'dan gönderilen on adet direkli fener ile arma asıldı ve iki yanına birer Osmanlı çeşmesi inşa edilerek kitabesine tarih düşürüldü (1305/1887-1888).[58]

Sultan Abdülaziz tarafından hükümet konağı, hapishane ve tophane ile başlatılan Medine'nin sosyal ve kültürel yapılaşma faaliyetleri II. Abdülhamid tarafından yaptırılan tabya, karakol, istasyon,

54 BOA, İrâde Dâhiliye, nr. 622/43232; Mühimme Kalemi Evrâkı, nr. 124/96; Uğur Derman, "Edhem Efendi, Hezarfen", *DİA*, X, 416.

55 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, II, 165-167, 202-203; *Sultan İkinci Abdülhamîd Hân'ın Hayır Eserleri* s. 32, 45, 52-33, 56, 64, 71, 75, 92, 148, 155-156; İbrâhim Rifat Paşa, I, 468-470.

56 *Sultan İkinci Abdülhamîd Hân'ın Hayır Eserleri*, s. 42; İbrâhim Rifat Paşa, s. 459.

57 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, II, 179-184.

58 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, II, 185-190; *Sultan İkinci Abdülhamîd Hân'ın Hayır Eserleri*, s. 22; İbrâhim Rifat Paşa, I, 382.

okul, mahkeme, postahane gibi kamu binalarıyla sürdü.[59] Medine ve çevresinde misafirhane olarak kullanılan binalar tamir edilirken, Hamidiye Hastanesi inşa edilerek şehrin sağlık sektörüne dâhil edildi.[60] Medine'nin en önemli su kaynağı olan Aynüzzerkâ'nın kullanımını kolaylaştırıcı tedbirler alındı ve şehirdeki diğer su kaynaklarının masrafları hazineden karşılanarak bakım ve onarımları yapıldı.[61] Su kuyuları kazıldı ve bunlar Mescid-i Nebevî'nin çevresine borular vasıtasıyla ulaştırılarak gerekli yerlere çeşme yapıldı.[62]

Medine'nin tarihî mezarlığı Cennetülbakî ile Uhud Şehitliği'nde bakım ve onarım çalışmaları yapıldı.[63] Cennetülbakî dışında Mescid-i Nebevî'nin Ebû Bekir kapısı hizasında, yaklaşık 500 metre uzaklıkta bulunan Hz. Peygamber'in babasına ait olduğu kabul edilen kabir onarıldı.[64] Suûd b. Abdülazîz'in kuvvetleri 1806'da Medîne-i Münevvere'yi istilâ edince Hz. Âmine, Hz. Âişe, Kubbe-i Ehl-i Beyt adı verilen Hz. Hasan ile Hz. Abbas, Hz. Osman'ın kabirleri ile Hz. Halime'nin makamları başta olmak Cennetü'l-Bakî'deki mezar taşlarını kaldırtmış ve türbeleri yıktırmıştı. Sultan II. Abdülhamid tarafından İstanbul'dan gönderilen ustalar, yine İstanbul'dan gönderilen malzemelerle kaldırılan mezar taşlarını yerlerine koyarak yıktırılan türbeleri yeniden yaptılar.[65] Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh'ın annesi

59 *Sultan İkinci Abdülhamîd Hân'ın Hayır Eserleri*, s. 22, 88, 93; Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Medine", *DİA*, XXVIII, 314.

60 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, II, 175-178; M. Şakir Bey, *Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti Dr. M. Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları* (haz. Gülden Sarıyıldız-Ayşe Kavak). İstanbul 2009, s. 203-204.

61 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, II, 191; İbrâhim Rifat Paşa, I, 430 vd.; Ali Hâfız, *Fusûl min Târîhi'l-Medîneti'l-münevvere*, Cidde 1984, s. 301.

62 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, II, 172-174, 220-224, 245-246. Mescid-i Nebevî'nin çevresine konulan abdest muslukları için imal ettirilen tulumbaya padişah tarafından 17.845 kuruş ödenmişti. *Sultan İkinci Abdülhamîd Hân'ın Hayır Eserleri*, s. 13.

63 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, II, 234-300.

64 İbrâhim Rifat Paşa, I, 427. Hz. Peygamber'in babası ticaret maksadıyla yaptığı Şam seyahati dönüşünde hastalandığı Medine'de bir ay kadar hasta yattıktan sonra vefat etmiş ve Nâbia adlı birine ait evin avlusuna defnedilmişti. Burası daha sonra muhafaza altına alınmış ve 1976 yılında Mescid-i Nebevî'nin genişletilmesi sırasında yıkılmıştı. Ali Hâfız, s. 171.

65 Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü Medine*, İstanbul 1301-1306, s. 982; İbrâhim Rifat Paşa, I, 426.

tarafından yaptırılan Hz. Hamza'nın türbesinin yanına daha sonraki dönemlerde mescid ve kütüphane yapılmıştı. Sultan II. Abdülhamid zamanında Hz. Hamza'nın türbesiyle birlikte Uhud Şehitliği elden geçirilerek bakım ve onarımı yapıldı. Sandukası yenilenen Hz. Osman'ın kabrine İstanbul'dan gönderilen örtüler konulurken, mescide de yine İstanbul'da özel olarak hazırlatılan halılar serildi.[66] Hicret sırasında Hz. Peygamber'in misafir olduğu köyde kurduğu Kubâ Mescidi ile Medine'nin kuzeyinde yedi mescit adıyla bilinen Mesâcid-i Seb'a başta olmak üzere şehirdeki bütün mescitler ile Hz. Peygamber'in hatıralarını taşıyan bütün mekânların bakımları yapılarak gereken yerleri onarıldı.[67]

Adına her yıl Ebü'l-Ferec Efendi'ye, onun vefatı üzerine oğluna hac ve umre yaptıran[68] Sultan II. Abdülhamid, Hz. Peygamber ve ashâbının hâtıralarını barındıran eserleri sonsuz bir ihtiramla ya tamir, ya da yeniden inşa ettirdi. Sultan'ın Haremeyn'e hizmetlerinin iki yönlü olarak ele alınması gerekir. İlki halifeliği Abbasîlerin mirası değil İslâm'ı ve mukaddes yerleri koruma, Mekke ve Medine halkının huzur ve refahının temini ile Osmanlı medeniyet ve kültürünün görünür ve hissedilir hâle gelmesini sağlamaya yönelik tedbirler almak şeklinde algılayan Osmanlı devlet politikasına bağlı olarak gerçekleştirmiş olduğu faaliyetleridir. İkincisi ise Yavuz Sultan Selim'den itibaren Osmanlı hâkimiyetine giren Mekke ve Medine'ye kendisinden önceki padişahlardan farklı olarak bir anlamda kendi damgasını vurduğu ve seleflerinden hiçbirine nasip olmayan icraatlarıdır.

66 *Sultan İkinci Abdülhamîd Hân'ın Hayır Eserleri*, s. 56.

67 *Sultan İkinci Abdülhamîd Hân'ın Hayır Eserleri*, s. 38, 62, 83, 111; İbrahim Rifat Paşa, I, 472 vd.

68 *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, 296.